

زندگی، زمانه و تاریخ‌نگاری وصاف شیرازی

نویسنده
دکتر محمده شرفی

تهران، ۱۳۹۲

پژوهشکده تاریخ اسلام

زندگی، زمانه و تاریخ‌نگاری
وصاف شیرازی

تالیف: دکتر محبوبه شرفی
ناشر: پژوهشکده تاریخ اسلام
ناظر علمی: دکتر حسین مفتخری
مدیر نشر: خلیل قویدل
چاپ اول: ۱۳۹۲
شمارگان، ۱۰۰۰
چاپ و صحافی: فرارنگ
ردیف انتشار: ۲۲
۱۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشکده تاریخ اسلام محفوظ است

خیابان ولیعصر (عج)، خیابان شهید عباسپور، خیابان رستگاران، شهرور شرقی، شماره ۹
تلفن: ۳-۸۸۶۷۶۸۶۱ نمایر: ۸۸۶۷۶۸۶۰
web: www.ptc.ac.ir

سرشناسه:	شرفی، محبوبه
عنوان و نام پدیدآور:	زندگی، زمانه و تاریخ‌نگاری وصاف شیرازی / مولف محبوبه شرفی.
مشخصات نشر:	تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری:	۲۲۴ ص.
شابک:	978 - 600 - 93472 - 5 - 4
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیا
رده بندی کنگره:	DSR952/و۶ت۰۲۱۵ ۱۳۹۲
رده بندی دیویی:	۹۵۵/۰۶۲
شماره کتابشناسی ملی:	۳۲۲۸۹۶۵

سخن اول

تاریخ هر امت و جامعه‌ای بیانگر فرهنگ و تمدن آن است. به همین دلیل، علم تاریخ در میان علوم، جایگاهی ویژه یافته است. جامعه اسلامی به عنوان یک امت جهانی، دارای چهارده قرن سابقه تاریخی با ابعاد و عناصری روشن و بدون ابهام است. اهمیت این پیشینه تاریخی و ابعاد گوناگون آن، مانند فرهنگ، تمدن، علوم، اخلاق، فلسفه و هنر و نقش بی‌بدیل آن در تمدن جهان معاصر، تلاش گسترده دانشگاه‌ها و دانشمندان غربی را نیز در راه تحقیق و مطالعه این تاریخ عظیم برانگیخته است؛ تا بدان پایه که معتبرترین منابع و اطلاعات پژوهشی در حوزه‌های گوناگون تاریخ اسلام را در مراکز علمی غرب می‌توان سراغ گرفت.

به‌رغم توجه ویژه پژوهشگاه‌های دنیای غرب به اسلام، به علت ناتوانی ذاتی آنها از شناخت اسلام ناب و حقیقی - به دلیل عدم دسترسی مستقیم و به دور از تحریف به منابع اصیل، و لاجرم اطلاع محدود پژوهشگران از زمینه‌ها و پس‌زمینه‌های یک تحقیق علمی جامع، آغاز حرکتی اساسی و همه‌جانبه از سوی دانشمندان اسلامی به منظور تصحیح و تکمیل تلاش‌های گذشته ضروری است. اگر این حرکت، گسترده، غنی و متکی بر پیشرفته‌ترین روش‌های پژوهشی آغاز شود، بی‌شک تغییرات بنیادی در مسیر این گونه مطالعات در پژوهشگاه‌های مهم دنیا در زمینه تاریخ اسلام و مسائل مختلف آن دور از دسترس نخواهد بود.

هدف اساسی از تأسیس پژوهشکده تاریخ اسلام - که هم اکنون در آغاز راه است - گام زدن در راه تحقق این آرمان می‌باشد. این پژوهشکده با همت و پیگیری استادان ارزشمند تاریخ اسلام و

رشته‌های پیوسته به آن، آغاز به کار کرده و برای نیل به اهداف مقدس خود، آمادۀ همکاری با همهٔ کسانی است که به این اهداف ایمان دارند. از این‌رو، پاسخگویی به هزاران پرسش را که در خلال مطالعهٔ ۱۴ قرن تاریخ اسلام مورد توجه خواننده و به خصوص پژوهشگران قرار می‌گیرد، وجههٔ همت خود قرار داده است. تحقق این مهم با روش‌های گوناگون دنبال می‌شود، که نشر آثار پژوهشی استادان و کارشناسان - به صورت تألیف و یا ترجمه - مانند اثر حاضر، از جملهٔ آنهاست. البته برنامه‌هایی همچون تشکیل کارگاه‌های تخصصی، نشست‌های علمی تخصصی و حمایت از پروژه‌های پژوهشی موردنیاز، نیز برای تحقق هدف یاد شده در حال پیگیری و اجراست که ضرورت دارد کیفیت و کمیت آنها افزایش یابد.

این مرکز، هم‌اکنون با شش گروه علمی و زیر نظر شورای علمی فعالیت می‌کند، که ان‌شاءالله به زودی تعداد آنها به دو برابر افزایش خواهد یافت. از جمله اقدامات کم‌سابقهٔ پژوهشکده، تأسیس دانشنامهٔ جغرافیای تاریخی جهان اسلام است که بزودی اولین مجلد آن عرضه خواهد شد. این دانشنامه با ریاست یکی از استادان در هفت گروه علمی مشغول فعالیت است و هزاران مدخل را - تاکنون - همراه با منابع اصلی آن در پایگاه اینترنتی عرضه کرده است تا دسترسی محققان به منابع را آسان کند.

پژوهشکدهٔ تاریخ اسلام به‌وسیلهٔ پایگاه اینترنتی خود با همهٔ پژوهشگران و علاقه‌مندان به مطالعه در سراسر جهان پیوند برقرار می‌کند. این پایگاه، علاوه بر انعکاس همهٔ فعالیت‌های این مرکز علمی، بازتاب‌دهندهٔ فعالیت‌های علمی انجام شده توسط مراکز و اشخاص دیگر در این رشته است. با فعال شدن پایگاه مزبور، دسترسی پژوهندگان به مرکزی جامع و همه‌جانبه، که انعکاس‌دهندهٔ همهٔ آثار موجود در زمینهٔ تاریخ اسلام باشد، میسر خواهد شد.

علاوه بر آن، هم‌اکنون کتابخانهٔ تخصصی (حقیقی و مجازی) فعال است و به تدریج فعال‌تر خواهد شد. از خداوند بزرگ، برای این تلاش و همهٔ تلاشگران در راه حق و حقیقت، آرزوی موفقیت می‌کنم.

سیدهادی خامنه‌ای

رئیس پژوهشکدهٔ تاریخ اسلام

فهرست مطالب

مقدمه	۹
فصل اول : وصاف شیرازی؛ زندگی، زمانه و آثار	۱۷
۱.۱. اوضاع سیاسی و اجتماعی زمانه وصاف شیرازی	۱۷
۲.۱. مروری بر زندگی‌نامه وصاف شیرازی	۲۳
۳.۱. آثار وصاف شیرازی	۲۵
۴.۱. گرایش‌های مذهبی وصاف شیرازی	۲۸
فصل دوم : تاریخ‌نگاری وصاف شیرازی	۳۷
۱.۲. محتوا، مضامین و شکل‌شناسی اثر وصاف	۳۷
۲.۲. منابع اطلاعاتی مورخ	۴۱
۳.۲. اهمیت و ویژگی‌های تاریخ‌نگاری وصاف شیرازی	۴۳
۴.۲. نثر و شیوه نگارش	۴۵
فصل سوم : وصاف و علم تاریخ	۵۳
۱.۳. چستی تاریخ	۵۴
۲.۳. فایده و هدف تاریخ	۵۷
۳.۳. وصاف شیرازی و روش‌شناسی تاریخی	۵۹
۴.۳. انتقادات از تاریخ و تاریخ‌نگاری در تفکر وصاف شیرازی	۶۸
فصل چهارم : رویکرد تبیینی - انتقادی در تاریخ‌نگاری وصاف شیرازی	۷۳
۱.۴. رویکرد تبیینی و بینش انتقادی در حوزه سیاست و عملکرد حکمرانان مغولی و عاملان حکومتی	۷۵

۲۰۴	نگرش تبیینی و بینش انتقادی در حوزه موضوع‌های اجتماعی، علمی و فرهنگی	۹۶
۱۰۷	فصل پنجم: هویت ایرانی و اندیشه ایران‌شهری	۱۰۷
۱۰۷	۱.۵. شاخصه‌های هویت ایرانی در تفکر و صاف شیرازی	۱۰۷
۱۰۸	۱.۱.۵. گذشته مشترک تاریخی	۱۰۸
۱۱۱	۲.۱.۵. پیوندهای مشترک اعتقادی	۱۱۱
۱۱۳	۳.۱.۵. زمین واحد، ایران و بازنمایی آن در تاریخ و صاف	۱۱۳
۱۱۴	۴.۱.۵. میراث فکری مشترک (اندیشه ایران‌شهری) و بازتاب آن در تاریخ و صاف	۱۱۴
۱۱۵	۱.۴.۱.۵. اندیشه شاهی ایران باستان و بازتاب آن در تاریخ و صاف	۱۱۵
۱۲۲	۲.۴.۱.۵. نهاد وزارت، بستر تداوم اندیشه ایران‌شهری و بازتاب آن در تاریخ و صاف	۱۲۲
۱۲۷	۳.۴.۱.۵. نظام اخلاقی سیاسی، بستر تداوم اندیشه ایران‌شهری و چگونگی بازتاب آن در تاریخ و صاف	۱۲۷
۱۴۳	فصل ششم: نگرش دینی در تاریخ‌نگاری و صاف شیرازی	۱۴۳
۱۴۴	۱.۶. نگرش هستی‌شناسانه و صاف شیرازی	۱۴۴
۱۵۱	۱.۱.۶. مشیت‌گرایی در تفکر و صاف شیرازی	۱۵۱
۱۶۱	۲.۱.۶. رویکرد خردگرایانه و صاف شیرازی در تحلیل تاریخ	۱۶۱
۱۶۹	۲.۶. مصادیق نگرش دینی در تاریخ‌نگاری و صاف	۱۶۹
۱۶۹	۱.۲.۶. ممالیک مصر	۱۶۹
۱۸۰	۲.۲.۶. یهودیان	۱۸۰
۱۸۴	۳.۲.۶. اسماعیلیان	۱۸۴
۱۸۷	فصل هفتم: از تاریخ سیاسی تا تاریخ اجتماعی	۱۸۷
۱۸۸	۱.۷. مسائل اجتماعی	۱۸۸
۱۹۴	۲.۷. قیام‌ها و جنبش‌های ضد حکومتی	۱۹۴
۱۹۷	۳.۷. مسائل اقتصادی	۱۹۷
۲۰۹	خاتمه	۲۰۹
۲۱۳	فهرست مأخذ	۲۱۳
۲۱۷	نمایه	۲۱۷

یورش مغولان به سرزمین‌های اسلامی، رخداد‌های بسیار مهمی را هم در تاریخ ملت‌های مغلوب و هم در تاریخ قوم مغول رقم زد. کشتار وسیع و بی‌شمار مردمان، ویرانی سهمناک شهرها و روستاهای آباد که از پر رونق‌ترین مراکز زندگی اجتماعی، اقتصادی و تمدنی در آن روزگار به‌شمار می‌آمد، از منظر مغولان، برغم تأسف باری آن، در خور ثبت و انتقال به حافظه تاریخ بود. رخداد‌هایی چون براندازی حکومت خوارزمشاهیان، تسخیر قلاع اسماعیلیه و از میدان به‌در کردن این قدرت سیاسی - نظامی دیرپا از میان بردن نهاد خلافت اسلامی و نماد آن، خلافت عباسی و بنیاد نهادن چندین قلمرو حکومتی از جمله حکومت ایلخانی نیز از منظر قوم غالب، رخداد‌هایی بود که باید ثبت و ماندگار می‌شد. از زوایای دیگر، هم مغولان به ثبت اخبار گذشتگان و بقای نام خویش دلبستگی فراوان داشتند و هم در میان ایرانیان زمینه‌ها و شرایط مهیا بود؛ از سویی، ایرانیان در تاریخ و ادب از سستی غنی برخوردار بودند که آخرین حلقه‌های تکامل خود را می‌پیمود، از دیگر سو، در همین سنت تاریخی و ادبی، ادیبان مورخی چون عطاملک جوینی و وصاف‌الحضره شیرازی و دیوانسالاران مورخی چون رشیدالدین فضل‌الله همدانی و حمدالله مستوفی قزوینی به عرصه رسیدند. در کنار این عوامل، باید به برخی از نتایج سودمند هجوم مغولان هم اشاره کرد: برقراری حاکمیت سیاسی یکپارچه‌ای از چین تا سواحل مدیترانه، راه برقراری ارتباطات و مبادلات فرهنگی میان اقوام و فرهنگ‌های مختلف و متنوع این قلمرو را هموار کرده بود و آمیختگی سنت‌های فرهنگی نیز

از عوامل اثر گذار در رشد تاریخ‌نگاری این دوران به‌شمار می‌آید.

بر پایهٔ زمینه‌های یاد شده، دوران حاکمیت مغولان در ایران را باید یکی از مهمترین ادوار رشد و تکوین تاریخ‌نگاری ایرانی دانست و عبدالله بن فضل‌الله شیرازی، مشهور به وصاف الحضرة با اثر تاریخی خود با عنوان «تجزیه الامصار و ترجیه الاعصار»، مشهور به تاریخ و صاف، یکی از مهمترین حلقه‌ها و نمونه‌های این رشد و تکامل است. نویسنده این کتاب از دیوانیان حکومتی عصر ایلخانی بوده است. او نه تنها یک مورخ و ادیب، بلکه دانشمندی آگاه نسبت به بسیاری از علوم عقلی است. تاریخ‌نگاری وی به سبب اشتغال بر ویژگی‌هایی چون، گستردگی، فراوانی و تنوع اطلاعات، تعمق در علت‌ها و انگیزه‌های حوادث و وقایع تاریخی و تبیین روند رویدادها با توجه به اصل علت، دخالت دادن ینش انتقادی در تحلیل و تبیین وقایع و حوادث تاریخی، رویکرد اجتماعی به تاریخ و پرداختن به مسائل اجتماعی و اقتصادی جامعه و محدود نکردن اثر خویش به یک اثر صرفاً سیاسی و نظامی، عدم حاکمیت مطلق اندیشه مشیت الهی در تاریخ‌نگاری وی، عدم حاکمیت نگاه حکومتی به تاریخ و غیرفرمایشی و دستوری بودن آن، جهان‌نگری و طرح مباحث ملل مختلف در قالبی نزدیک به تاریخ جهانی و نزدیک ساختن تاریخ به حکمت عملی با پرداختن به اندیشه سیاسی از اهمیت بسزایی برخوردار است.

علی‌رغم ارزش محتوایی کم‌نظیر، این کتاب در حال‌های از ناشناختگی باقی مانده و حتی در تحقیقات جدید، کمتر بدان توجه شده است. (برای نمونه ن. ک: دالوند (۱۳۸۲)؛ فیفر (۱۳۸۶)؛ هندی (۱۳۸۰) و سلماسی زاده (۱۳۷۸)) نگارنده این سطور با عنایت به وجود چنین خلای، به خود جرأت داده تا به موضوع یاد شده توجه کرده و گامی در جهت شناخت بیشتر آن بردارد. بر این اساس، در این نوشتار سعی شده با شناخت نگرش تاریخی مورخ، چگونگی بازتاب آن را در تاریخ‌نگاری وی بازجسته و تأثیر آن در روش تاریخ‌نگاری او تحلیل شود. برای تحقق این هدف، پرسشی چنین مطرح است: نگرش تاریخی و صاف بر روش تاریخ‌نگاری وی چه تأثیری داشته است؟ نگرش تاریخی و صاف بر روش تاریخ‌نگاری او تأثیر داشته و سبب اتخاذ روش علی، انتقادی بر پایه بی‌طرفی تاریخی از سوی وی شده و تاریخ‌نگاری او را از واقعه‌نگاری به سطحی نزدیک به آنچه که امروز تاریخ‌نگاری علمی خوانده می‌شود، ارتقا داده است. و صاف به علم بودن تاریخ، باور داشته، برای آن موضوع و روش قائل بوده و در روش

تاریخ‌نگاری خود به دو رویکرد انتقادی و علی توجه داشته و کوشیده است با نزدیک شدن به بی‌طرفی تاریخی، نگرش تاریخی را از مرزهای سنتی و رایج آن فراتر ببرد. او بر پایه منابع مکتوب و شفاهی و از همه مهمتر مشاهدات شخصی، اسناد و مدارک و نامه‌های معتبر به تألیف کتاب پرداخته است. افزون بر آنچه آمد، وصاف شیرازی، تاریخ را به حکمت عملی نزدیک ساخته و آن را محملی برای انعکاس آن قرار داده است؛ چنانکه یکی از مهمترین فواید مطالعه علم تاریخ را بهره‌مندی حکومتمگران از آن قرار داده است. از سوی دیگر نگرش اجتماعی و صاف سبب رویکرد جدی او به مسائل اجتماعی و اقتصادی جامعه و محدود نکردن اثر خویش به یک اثر صرفاً سیاسی و نظامی شده است؛ به‌طوری که اثر او مجموعه‌ای از اطلاعات اجتماعی، اقتصادی، مالی و دیوانی است.

همان‌طور که پیشتر آمد، علیرغم ارزش محتوایی کتاب تجزیه‌الامصار، این اثر هنوز در هاله‌ای از ناشناختگی باقی مانده است. به‌طوری که در میان آثار و تحقیقات جدید، حتی یک مقاله مختصر علمی در این باره به چاپ نرسیده است. نپرداخته شدن به تاریخ و صاف، نه تنها در پژوهش‌های کلان تاریخی دیده می‌شود، بلکه در پاره‌ای از مآخذ همچون: تاریخ ادبیات‌ها (ن. ک: سعید نفیسی (۱۳۴۴)، ملک الشعرای بهار (۱۳۶۹)، ذبیح‌الله صفاء (۱۳۶۸)، رضازاده شفق (۱۳۵۲)، جلال‌الدین همایی (۱۳۵۰)؛ کتاب شناسی‌ها (ن. ک: معجم المولفین (۱۹۵۷)، هدیه العارفین (۱۲۹۸ ق)، الذریعه الی التصانیف الشیعه (۴۰۳ ق)؛ زندگینامه‌ها (ن. ک: ریحانة الادب فی التراجم المعروفین (۱۳۴۹) و تذکره‌های ادبی (ن. ک: مجمع الفصحاء (۱۲۹۵ ق)، صبح گلشن (۱۲۹۵ ق) اطلاعات مختصری آمده که غالباً دربردارنده نکته تازه و ارزشمندی نیست. قعر اطلاعات درباره زندگینامه این مورخ بزرگ، چنان است که حتی در آثاری چون تاریخ و تاریخ‌نگاری (تاجبخش، ۱۳۷۶) و تاریخ‌نگاران (حمیدی، ۱۳۷۲) نیز اطلاعات بسیار محدودی درباره آن ارائه شده است؛ بنابراین پژوهش فوق مسبوق به سابقه نیست، اما آنچه پیرامون تاریخ و صاف به منظور ایجاد سهولت در مطالعه آن، نوشته شده، عبارت است از: پایان‌نامه‌هایی؛ چون فرهنگ تعابیر کنایی در تاریخ و صاف (شهوولی، دانشگاه کرمان، ۱۳۸۱)، فرهنگ لغات و اصطلاحات و اعلام و تحلیل مشکلات تاریخ و صاف (شهری‌پور آبادی، دانشگاه تهران، ۱۳۷۴)، شرح مشکلات دفتر دوم تاریخ و صاف (احمدی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی، ۱۳۷۸) و شرح مشکلات دفتر سوم تاریخ و صاف (آریانی، دانشگاه بین‌المللی امام

خمینی، ۱۳۷۸) و شرح مشکلات قسمتی از دفتر چهارم تاریخ وصاف (ایمانی، دانشگاه بین المللی امام خمینی، ۱۳۷۸). کتاب تحریر تاریخ وصاف، (آیتی، موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۷۲) یکی دیگر از مهمترین آثار یاد شده، محسوب می‌شود. این کتاب بازنویسی کتاب تاریخ وصاف به نثری ساده و روان است. در این تحریر، نویسنده آنچه را زوائد دانسته، حذف کرده است و گفته: «اگر توفیق رفیق آید با حذف زوائد، تحریر جدیدی از آن را ارائه دهد که همگان را به کار آید» (همو، ۱۳۷۲: مقدمه)

علی‌رغم زحمات فراوان آیتی در این راه که شایسته سپاس و قدردانی فروان است، انتقادات مهمی بر آن وارد است؛ از جمله آنکه با حذفیات فراوانی از این کتاب که آن را «زوائد» نامیده، بخش‌های مهمی از کتاب را که عمدتاً حاوی اطلاعات اقتصادی، اجتماعی، اخلاقی و همچنین دیدگاه‌های تحلیلی او درباره تاریخ و تاریخ‌نگاری است، حذف کرده است. به عبارت دیگر بیشتر اطلاعاتی که بیان‌کننده منش علی، نگرش انتقادی و رویکرد اجتماعی مؤلف که در حقیقت برآیند تفکر تاریخ‌نگارانه اوست، حذف شده و این مسأله سبب شده تاریخ‌نگاری وصاف شیرازی از سطحی نزدیک به آنچه امروزه از آن به عنوان تاریخ‌نگاری علمی یاد می‌شود، به سطح واقع‌نگاری تنزل یابد. از سوی دیگر تعبیر آیتی از آنچه که حذف کرده با عنوان «زوائد» سبب غفلت جامعه علمی شده به طوری که بسیاری از محققین بر این باورند که او چیزی جز زوائد از آن نکاسته است و مهمترین تفاوت تحریر با متن اصلی تاریخ وصاف، قلم ساده و روان آن است. بدیهی است اگر نویسنده در مقدمه کتاب، آنچه را که حذف کرده، زوائد نمی‌خواند، ضرورت مطالعه اصل کتاب برای مطالعان علم تاریخ، بیشتر حاصل می‌آمد.

بی‌تردید در چنین پژوهشی، عمده‌ترین مشکل در دسترس بودن این اثر است و این کتاب به شکل نسخه خطی است که در سال ۱۲۶۹ هـ در بمبئی به همت ایرانیان مقیم هند به صورت چاپ سنگی منتشر و در آبان سال ۱۳۳۸ ش در تهران افسست شد. بدین منظور، پس از مطالعه و بررسی نسخه‌های متعدد، نسخه به خط علی تبریزی انتخاب شد. این نسخه به دستور محمد نصیر، پسر رضی‌الدین محمد حسینی از روی نسخه‌ای که حاشیه‌های آن به خامه نگارنده (وصاف) بوده، نوشته شده است؛ بنابراین از یک سو، خط زیبای این نسخه و مطالعه راحت آن و از سوی دیگر نزدیک بودن آن به نسخه تألیفی توسط مؤلف، که آن را مورد بازیابی قرار داده و بر حاشیه‌های آن به قلم خود مطلب نوشته است، موجب انتخاب آن شد.

این نسخه با افست چاپ سنگی مطابقت داده شد و پس از اطمینان از عدم تفاوت چشمگیر میان آنها، افست این کتاب مبنای کار قرار گرفت.

پژوهش حاضر در شش فصل تنظیم شده است: در فصل نخست با عنوان و صاف شیرازی، زندگی و زمانه به عنوان پیش درآمدی برای آغاز بحث، به موضوعاتی چون اوضاع سیاسی- اجتماعی زمانهٔ مورخ، زندگینامه، آثار، تألیفات و گرایش‌های مذهبی وی پرداخته شده است. تاریخ‌نگاری و صاف شیرازی، عنوان دومین فصل این پژوهش است. در این فصل تلاش شده است جهت نقد بیرونی تاریخ‌نگاری مورخ، محتوا، مضامین و شکل‌شناسی اثر مورخ، منابع اطلاعاتی وی در نگارش، سبک و شیوه‌های نگارش و اهمیت و ویژگی‌های تاریخ‌نگاری وی مورد واکاوی قرار گیرد.

در فصل سوم با عنوان و صاف و علم تاریخ، بر مقوله شناخت و تحلیل دیدگاه‌های مورخ درباره مبانی علم تاریخ و تأثیر آن در روش تاریخ‌نگاری تأکید شده است. در شناخت نگرش یاد شده، از یک سو شناخت و تحلیل بیش‌مورخ نسبت به چیستی تاریخ، فایده و هدف تاریخ و از سوی دیگر ملاحظات روش‌شناختی وی دارای اهمیت است.

و صاف به علم بودن تاریخ باور داشته و روش تاریخ‌نگاری خویش را بر دو اصل تعلیل و انتقاد بر پایه بی‌طرفی تاریخی استوار ساخته است. بدین سان از یک واقعه‌نگاری محض فاصله گرفته و بینش تاریخ را از مرزهای سنتی و رایج آن فراتر برده است.

در فصل چهارم نیز به رویکرد تبیینی- انتقادی بر پایه بی‌طرفی تاریخی مؤلف و اثرگذاری آن در روش تاریخ‌نگاری وی پرداخته شده است. نگرش تبیینی به معنای تحقق در علت‌ها و انگیزه‌های حوادث و وقایع تاریخی است. بر این اساس پرسش این فصل این بوده که آیا و صاف شیرازی کوشیده روند رویدادهای را با توجه به اصل علت تبیین کند. از دیدگاه او شناخت در تاریخ، حاصل درک علل و اسباب وقایع است؟ نگرش انتقادی در چه سطح و ابعادی در اثر و صاف قابل بازشناسی است؟ آیا در نقد او بی‌طرفی و صداقت عالمانه دیده می‌شود و علل مؤثر در اتخاذ این رویکرد از سوی مؤلف چیست؟ آیا تاریخ‌نگاری و صاف به سبب بهره‌گیری از نگرش یاد شده از دیگر آثار هم عصر خود متمایز شده است؟

پنجمین فصل این پژوهش به تحلیل و تبیین دیدگاه‌های هویت‌محورانه مورخ پرداخته و سعی دارد، نشان دهد سهم مورخ در احیا و بازسازی هویت ایرانی چگونه است؛ بنابراین

پژوهش فوق، حاصل کوشش برای پاسخ به پرسش‌هایی چون: رابطه تاریخ‌نگاری و صاف با دیدگاه‌های هویت محورانه چیست؟ در این نگرش جایگاه اندیشه ایران‌شهری چگونه تبیین شده و ابزار مؤلف در تحقق آن کدام است؟ آنچه حاصل این نگرش است، آنکه نگرش هویت گرایانه و صاف موجب رویکرد وی به تقویت و تداوم هویت ایرانی و نزدیک ساختن تاریخ به حکمت عملی شده و آن را محملی برای انعکاس آن قرار داده است؛ چنانکه یکی از مهمترین فواید مطالعه علم تاریخ را بهر مندی حکومتگران از آن دانسته است.

دیدگاه‌های دینی و صاف شیرازی، عنوان ششمین فصل این پژوهش است. در پژوهش‌های تاریخی، هدف، شناخت منظری است که مؤلف از فراسوی آن، رویداد را دیده، فهم کرده و به قلم آورده است؛ از جمله اندیشه‌های اثرگذار در این باره دیدگاه‌های اعتقادی نویسنده است. در این نوشتار سعی شده با شناخت دیدگاه‌های هستی‌شناسانه نویسنده بازتاب آن را در محتوای تاریخ‌نگاری وی جستجو کرد و از سوی دیگر تأثیر آن را در روش تاریخ‌نگاری او تبیین و تحلیل شود. درباره این نگرش پرسش‌های زیر قابل طرح است: از دیدگاه و صاف چه عاملی تاریخ را به جلو می‌برد؟ آیا او همچون بسیاری از مورخان جهان اسلام، از نظر و صاف مشیت‌الهی راه برنده تاریخ است؟ آیا او توانسته نگرش تاریخی خود را تا حدودی از سیطره تفکر مشیت‌گرایی رهایی بخشد؟ از سوی دیگر تأثیر نگرش یاد شده در روش تاریخ‌نگاری او، در تحلیل عملکرد ممالیک مصر، یهودیان، اسماعیلیان چگونه است؟

فصل هفتم با عنوان «از تاریخ سیاسی تا تاریخ اجتماعی» نیز به نگرش اجتماعی مؤلف و چگونگی بازتاب آن در تاریخ‌نگاری وی پرداخته است. رویکرد اجتماعی نویسنده به تاریخ و پرداختن به مباحث اجتماعی و اقتصادی و ارائه تصویر روش از وضعیت اجتماعی زمانه خود، سبب تمایز تاریخ‌نگاری وی از بسیاری آثار تاریخی دیگر شده است. این رویکرد در مقابل رویکرد سیاسی به تاریخ قرار دارد. در رویکرد یاد شده، تمام توجه مورخ به رأس هرم قدرت سیاسی؛ یعنی سلطان و عوامل او معطوف است. از این دیدگاه، تاریخ ثبت و ضبط و تحلیل امور مربوط به سلطان و دولتمردان سیاسی است. به عبارت دیگر به دلیل محوریت موضوعات سیاسی و نظامی در آن، پدیده‌های اجتماعی، مبنای نگارش تاریخ قرار نگرفته است؛ در نتیجه مباحث مربوط به مسائل اجتماعی در آن‌ها کمتر دیده می‌شود. تاریخ و صاف از جمله منابع تاریخی است که بر محور بینش اجتماعی تدوین یافته است؛ بنابراین این پژوهش سعی دارد با

نشان دادن چگونگی بازتاب بینش اجتماعی مؤلف در تاریخ‌نگاری وی، تأثیر آن را در تبیین ماهیت علمی تاریخ از دیدگاه نویسنده بررسی کند. آنچه مفروض این نوشتار بوده این است که، بینش اجتماعی سبب رویکرد جدی مؤلف به مسائل اجتماعی، اقتصادی جامعه و محدود نکردن اثر خویش به یک اثر صرفاً سیاسی و نظامی شده است؛ بر این اساس او علم تاریخ را تلاش برای تعلیل و ریشه‌یابی ابعاد مختلف حیات اجتماعی انسان در بستر زمان دانسته و آن را از قید وقایع‌نگاری خشک سیاسی و نظامی رها کرده است؛ چنانکه اثر او مجموعه‌ای از اطلاعات اجتماعی، اقتصادی، مالی و دیوانی است.

در پایان، از استاد محترم، سرکار خانم دکتر مشکین‌فام به سبب کنترل نهایی عبارات عربی این پژوهش، از مساعدت‌های دکتر ذکراالله محمدی، جناب دکتر مفتخری، از جناب آقای اسماعیل آریانی که رساله خود، تحت عنوان «شرح مشکلات دفتر سوم تاریخ و صاف» را در اختیار اینجانب قرار دادند و نیز از دانشجویان عزیزم، سرکار خانم فاطمه همتی و فاطمه موسی‌خانی که در پاره‌ای از کارهای این پژوهش نگارنده یاری کرده‌اند، کمال تشکر و قدردانی را دارم.

از همکاری و مهربانی کارکنان محترم کتابخانه مرکزی دانشگاه الزهراء، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی قزوین، بخش نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران که در سامان‌پذیری این پژوهش مؤثر بوده‌اند، سپاسگزاری می‌شود.

خانواده و همسر بزرگوaram را که صبورانه نگارنده را همراهی و حمایت کرده‌اند، می‌ستایم و برای ایشان آرزوی تندرستی و سربلندی دارم.